

БЪЛГАРСКО СПИСАНИЕ ЗА ОБРАЗОВАНИЕ
БРОЙ 2
2014

BULGARIAN JOURNAL OF EDUCATION
VOLUME 2
2014

ВРЪЗКА МЕЖДУ РАЗЛИЧНИ СОЦИАЛНИ ИДЕНТИЧНОСТИ И ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НА МЛАДИТЕ БЪЛГАРИ С БЕЖАНЦИ

ЗОРНИЦА ГАНЕВА

Zornitza Ganeva. **RELATION BETWEEN DIFFERENT SOCIAL IDENTITIES AND INTERACTION OF YOUNG BULGARIANS WITH REFUGEES**

Резюме: Направен е теоретичен анализ на понятия като етническа и национална идентичност, на компонентите, които ги изграждат и на връзката между тях. Разгледан е психологическият портрет на бежанците по света и в България. Представени са резултати от проведено емпирично изследване на взаимодействието на млади хора от български произход (n=212; 106 мъже и 106 жени; средна възраст 23.4 години) с групата на бежанците в два социални контекста: личностен и общностен [1]. Резултатите показват, че липсва статистически значимо различие по контекст, пол, възраст, политическа ориентация и степен на познатство на изследваните лица. Предложени са решения в духа на интеркултурния диалог и опознаване на хора от различни етнически и национални общности.

Abstract: Theoretical analysis of notions such as ethnic and national identity, of the components that build them and of the relation between them has been made. The psychological portrait of refugees in the world and in Bulgaria has been examined. Results of conducted empirical survey of the interaction of young people of Bulgarian origin (n=212; 106 men and 106 women; average age 23.4 years) with the group of refugees in two social contexts: personal and community [1], have been presented. The results show that there is no statistically significant difference in context, gender, age, political orientation and degree of acquaintance of the persons surveyed. Solutions in the spirit of the intercultural dialogue and gaining knowledge of people from different ethnic and national communities have been proposed.

Ключови думи: национална идентичност, етническа идентичност, взаимодействие, млади хора, бежанци.

Key words: national identity, ethnic identity, interaction, young people, refugees.

I. Въведение

Безспорен факт е, че както *националната*, така и *етническата идентичност* на младите хора са изградени от различни компоненти и повлияни от множество разнообразни фактори. През детството те се основават на ценности, утвърждавани от значими ролеви модели и авторитетни фигури. В периода на настъпваща зрялост [2] те се основават на личния

избор. Юношеството, от своя страна, е период на изследване и придобиване на собствена идентичност. Именно поради тези трансформационни процеси националната и етническата идентичност през периода на ранна зрялост са по-често изследвани в сравнение със същите социални идентичности при възрастните [3; 4].

Като цяло в научната литература преобладават проведените изследвания на негативните нагласи и вярвания между членове на различни групи и по-конкретно на проявената дискриминация, предразсъдъци и стереотипи. В тях се търси отговор на въпроса защо хората поддържат негативни нагласи към членове на другите етнически и расови групи [5]. Възможно обяснение намират в изпитвания страх от непознати [6]. Редица ситуации, в които попадат хората в междугруповата динамика, обаче, провокират както тревожност или отдръпване, така и интерес и сближаване с членове на непознати групи. Негативните реакции към непознати хора са само един от аспектите на нагласите между членовете на различни групи, на който в научната литература е обърнато по-голямо внимание и са по-задълбочено изследвани емпирично в сравнение с противоречивото човешко качество *естественото любопитство*. То именно провокира личността да изследва, да търси и да заучава информация за нови явления. Теоретично любопитството се дефинира като „позитивна емоционално-мотивационна система, която се изразява чрез поведение в нови, сложни и неясни ситуации” [7]. Въпреки че понятието по-често е анализирано при децата, поведение с цел изследване се среща и при възрастните [8]. Интересът към нови понятие и хора е възможно да допринася за формиране на позитивни нагласи между членовете на различни групи.

Като цяло в социалнопсихологическата теория по-слабо са изучени позитивните нагласи между групите. В нея се поставя акцент на идеята, че негативните нагласи са обичайни и неизбежни в отношенията между групите поради общата тенденция хората да предпочитат членове на собствената група като смятат, че другите групи заемат по-ниска позиция в социалната йерархия в сравнение с нея. *Теорията за социалната идентичност* [9] е утвърдена, приета, широко известна, достъпна, разбираема и често прилагана. Тя е подходяща както при анализа на различни идентичности, така и при обяснение на поведението на членове на различни групи и отношенията между тях. Според нея идентификацията със собствената група е свързана с вярването за превъзходството ѝ, което, от своя страна, задоволява необходимостта от позитивна оценка на личността. Нагласите към собствената група се развиват и са налице още от ранна детска възраст [10] и се съхраняват през целия жизнен цикъл. Проведените емпирични изследвания подкрепят Теорията за социалната идентичност като потвърждават връзката между ясно изразена и силна идентификация със собствената група и позитивната оценка на нейните

членове [11]. Отправената критика към нея, обаче, се състои в това, че се прилага при анализа основно на нагласите към собствената група и по-слабо на негативните нагласи и отхвърлянето на членове на други групи [12]. Проведените изследвания като цяло показват, че както собствената, така и другите групи се оценяват позитивно като членовете на собствената група се възприемат в още по-позитивна светлина [13]. Например емпирично не се установява връзка между идентификацията със собствената група и негативните нагласи към другите групи [11].

За разлика от Теорията за социалната идентичност, която отделя малко внимание на настъпващите промени в нагласите между групите във времето и през жизнения цикъл на личността [12], *Теорията за развитие през детството на отношенията между групите* предлага модел за позитивни нагласи между групите. Според нея както груповите идентичности, така и нагласите към членове на различни групи се променят с напредване на възрастта на личността [14]. Сред различните социални идентичности етническата и националната оказват пряко влияние върху отношенията между групите. Според Теорията за развитие през детството груповите идентичности и нагласите между групите съзряват с времето [15], а когато достигнат достатъчна степен на зрялост се свързват с по-отворени и позитивни нагласи към членове на различни групи. Сигурната национална и етническа идентичност [16] е резултат от процеси, протичащи в периода на юношеството, ранната младост и настъпващата зрялост [2], които водят до изграждане на доверие в членството в собствената група и по-голяма отвореност към членовете на другите групи. В изследване на юноши от различни малцинствени групи се установява, че етническата им идентичност се засилва и укрепва с напредване на възрастта и е свързана с позитивни нагласи към собствената група, което, от своя страна, води до по-позитивни нагласи към членове на другите групи.

Връзката между националната и етническата идентичност и нагласите към различни етнически и национални групи са едни от най-детайлно изследваните понятия в кроскултурната психология от 80-те години на XX век до днес [9]. В повечето проведени изследвания се установява, че силната национална и етническа идентичност са свързани с негативна оценка на членовете на други етнически и национални групи [17]. Налице е оказване както на негативно, така и на позитивно влияние от връзката между нагласите към различни етнически и национални групи. В научната литература се срещат и резултати в подкрепа на противоположната тенденция, според която националната и етническата идентичност са свързани с позитивната оценка на членовете на другите етнически и национални групи [16]. Разминаването в представените резултати е възможно да се дължи и обясни на различни причини като например разнообразие в прилаганите изследователски методи,

противоречиви определения на основните понятия, изследваните лица са с различен статус и т. н.

Компоненти на националната и етническата идентичност

Според Теорията за социалната идентичност националната и етническата идентичност се разглеждат като специфична, многоизмерна форма на социалната идентичност [18]. Те са широко изследвани като множество изследователи подчертават значението на това да се различават множеството им измерения, в които се проявяват [4; 19].

Емпирично са изследвани и установени трите взаимно свързани аспекта на националната и етническата идентичност [3]: 1) *самоопределение* на личността като член на дадена национална и/или етническа група, 2) *чувство на принадлежност* и 3) *нагласи* към нея. Често в своите емпирични изследвания изследователите добавят и анализират специфични компоненти като майчин език, изповядвана религия, предпочитания и избор на приятели от собствената национална и/или етническа група и ендогамия, участие в организации на национална и/или етническа основа [20]. Изброените компоненти отразяват преживяване на *чувства* като национална и/или етническа гордост, усещане за принадлежност и *мисли* като изпитвана степен на етноцентризъм, национална и/или етническа диференциация [3]. Националната и/или етническата гордост представлява чувство на привързаност към собствената национална и/или етническа група като цяло, включва емоциите и нагласите към нея и проявата на интерес към културата, историята и обичайте на групата на принадлежност.

Връзка между национална и етническа идентичност и нагласи към различни национални и етнически групи

Като аспект от националната и етническата идентичност и същевременно като променлива, пряко свързана с тях, в литературата се посочва оценката, която дава личността на собствената национална и/или етническа група [20]. Силната привързаност към нея обикновено и, логично, е свързана с позитивни чувства като гордост и удовлетворение или с относително неутрални нагласи на приемане на собствената група [21]. Въпреки това членовете на някои групи изпитват негативни чувства като неудоволствие и неудовлетворение като част от националната и/или етническата идентичност [22].

Въпреки че според Фини [3] нагласите към членове на други национални и/или етнически групи не са част от националната и етническата идентичност, резултати от множество проведени изследвания установяват наличие на силна връзка между разглежданите понятия. Тази тенденция е

по-ясно изразена, когато групите се конкурират по между си или различията между техните членове са физически осезаеми и видими [23], а предпочитанията към собствената група са свързани с прояви на враждебност към членове на други национални и/или етнически групи. В научната литература обаче е налице, също така, и противоположната гледна точка, която също е подкрепена с резултати от проведени емпирични изследвания. В тях е анализирана връзката между националната и етническата идентичност и нагласи към членове на други национални и/или етнически групи. Предполага се, например, че хора, които имат ясно усещане и силно изразена национална и/или етническа идентичност са развили и усвоили начини за справяне със заплахи към тяхната група на принадлежност и затова са слабо податливи към изразяване на негативни чувства към членове на други нации и етноси [16]. Налице е огромно разнообразие в това отношение сред членовете на различни нации, етноси и дори раси [24]. Сред европейските изследвани лица проявите на етноцентризъм са статистически значимо свързани с изразяване на враждебност към членове на други национални и етнически групи на емоционално, когнитивно и поведенческо ниво. Същевременно обаче липсва статистически значима връзка между трите нива на проява на етноцентризъм сред цветнокожите изследвани лица като емоционалната враждебност е дори негативно свързана (корелирана) с етноцентризма. Аналогична тенденция е налице в различни изследвания с членове на мнозинството и етническите малцинства (например, [25]). Авторите установяват, че сред младите хора от групата на мнозинството в Дания, например, предразсъдъците са позитивно свързани с нагласите към членове на собствената група. Сред членове на малцинствени групи подобна връзка липсва или ако тя се среща е негативна.

Психологически портрет на бежанците

Бежанците са най-уязвимата група в сравнение с групата на имигрантите и с малцинствата във всяка страна [26]. Те трябва да преодолеят, от една страна, негативния опит преди да напуснат своята страна на произход, а, от друга, е необходимо да се справят с разнообразен набор от проблеми, препятствия и непредвидими обстоятелства в приемащата страна. Проведените изследвания установяват, че вторите оказват по-силно влияние върху умственото им здраве и психично благополучие в сравнение с първите [27, 28]. По правило в приемащата страна те заемат нисък социален статус и изпитват затруднения в поддържане на своята култура на произход. Това са и най-често посочваните от тях причини за преживяване на тревожност и стрес [28].

Една от основните характеристики на имигрантите, бежанците и малцинствените групи е фактът, че по правило те са в *подчинена позиция* в

обществото, която се поддържа от членовете на мнозинството и често са жертви на негативни стереотипи, предразсъдъци и дискриминация. Сред факторите, които допринасят за психологическите проблеми на техните членове и за възникване на конфликти при общуване с представители на мнозинството са относителната степен на социално приемане и изключване, което те преживяват. Например, в мащабно изследване на над 5 000 деца-имигранти от Южна Калифорния и Южна Флорида, САЩ [29] се установява, че възприеманата дискриминация води до засилване на симптомите на депресия, а очакваната дискриминация е статистически значимо свързана (корелирана) със занижената им самооценка. Става ясно, че възприеманата дискриминация е свързана с по-чести прояви на агресия, по-често изпитване на тъга, тревожност и егоцентризъм [30]. Натрупаният опит от преживяване на прояви на дискриминация от бежанците от Виетнам във Финландия е най-добрият предиктор и променлива за изследване на симптомите на стрес и тревожност. Възприеманата дискриминация, например, се отразява и е свързана с удовлетвореността от живота от членовете на малцинството от Суринам в Дания [31]. Стига се до извода, че възприеманата дискриминация води до стрес и провокира негативни чувства в личността, към която е насочена.

От друга страна в научната литература са представени резултати от проведени изследвания, според които възприеманата дискриминация е възможно, например, да поддържа самооценката на личността. Като негативен механизъм за предпазване на самооценката пред лицето на заплаха към националната и/или етническата група на принадлежност се посочват и анализират различни актове на дискриминация [32].

Аналогично при успешно преодолени бариери, издигнати от актове на дискриминация самооценката на личността е възможно да се укрепят и засили. Установява се емпирично [33, 34], че изпитваната дискриминация служи за оправдание и обяснение и по този начин има предпазваща функция за личността. В обобщение, анализът на психологическите последствия на проявените предразсъдъци и дискриминация продължават да бъдат източник на противоречия в науката [35].

Друга важна характеристика на имигрантите, бежанците и членовете на различни малцинствени групи е фактът, че те обикновено полагат усилия, за да поддържат своите културни ценности и традиции, които се различават от културата на групата на мнозинството. Те често се изправят пред необходимостта да превърнат в част от собствената личност взаимно изключващи се културни норми и ценности. Принадлежността към група на етническо малцинство в съчетание със стремежа за културно „вписване” в групата на приемащото мнозинство е възможно да предявява изисквания, които са в конфликт по между си и да води до „живот между две култури” [36]. Членовете на различни малцинствени групи живеят с натрупания опит от проявен натиск от спазване на изискванията на

изключващи се системи от ценности и вярвания, които произтичат обикновено от традиционната култура на принадлежност и от културата на приемащата страна. Резултати от множество проведени изследвания установяват високи нива на изпитван психологичен дистрес сред изследвани лица, които се опитват да съвместят характеристики и да задоволят изисквания на две култури [37], но при други тази тенденция отсъства [38].

В заключение, както възприеманата дискриминация, така и опитът от преживян културен конфликт, е възможно да оказва негативно влияние върху преживяването на субективно благополучие на бежанците.

В България според служебния министър на вътрешните работи Йордан Бакалов към 30. 10. 2014 г. нараства миграционният натиск както по южната, така и по северната граница. Целта на нелегалните имигранти, които влизат в България е да заминат за Европа. От 1. 01. до 25. 10. 2014 г. са заловени с 25% повече имигранти в сравнение със същия период на миналата година на границите с Румъния и Сърбия. Според служебния министър на правосъдието Христо Иванов до средата на октомври в централните на Държавната агенция за бежанците са настанени 3298 лица при капацитет от 6 000 или 55% от местата са попълнени. Като цяло се очаква бежанската вълна да се засили. На външни адреси са настанени 408 бежанци. Най-много са сирийците – 66%, следвани от бежанците от Афганистан – 14% и от Ирак – 4%. Според Христо Иванов е необходимо да се подпише тристранно споразумение между България, Турция и Гърция за предприемане на съвместни мерки и обединяване на усилията по въпроса.

II. Метод и процедура на изследване

Цел

Целта на настоящето изследване е да се измери и анализира: 1) взаимодействието на млади българи към групата на бежанците като цяло, 2) връзката между взаимодействието и етническата, националната и религиозната им идентичност, 3) ефектът на контекста, личностен и общностен, върху изследваните понятия и 4) да се установи мястото, което изследваните лица отреджат на взаимодействието с бежанци в сравнение с взаимодействието с групата на мнозинството и други основни етноси в България като евреи, турци и роми.

Научни хипотези

От формулираните научни хипотези основно се очаква: различие във взаимодействието с бежанците в България както *в двата социални контекста*, личностен и общностен, така и по *пол, възраст, политическа*

принадлежност и степен на познанство на изследваните лица и слаба корелация между взаимодействието и етническата, националната и религиозната идентичност на изследваните лица.

Изследвани лица

В изследването участват общо 212 млади българи на средна възраст $M=23.4$ години (стандартно отклонение $SD=5.5$ години). От тях 106 са мъже ($M=24.5$, $SD=6.1$) и 106 жени ($M=22.2$, $SD=4.5$). Според контекста на заместване респондентите, които отговарят от свое име (аз) са 81 ($M=21.0$, $SD=2.8$), а от името на обществото са 131 ($M=24.8$, $SD=6.2$).

Методология

Респондентите попълват въпросник, състоящ се от 22 въпроса. Той включва скала за измерване на взаимодействие (4 въпроса), скала за етническа идентичност (6 въпроса), скала за национална идентичност (4 въпроса), скала за религиозна идентичност (4 въпроса), два демографски въпроса: *пол* и *възраст* и следните два въпроса: **(1)** „Познавате ли бежанци?” с четири възможни отговори във формат на Ликерт: а) Не, не познавам нито един; б) Мисля, че не познавам, в) Мисля, че познавам и г) Да познавам; **(2)** “Що се отнася до Вашите политически убеждения къде бихте се разположили в следната скала? Изследваните лица отговарят чрез 10-степенна скала във формат на Ликерт от 1 – “крайно ляво” до 10 – “крайно дясно”.

Въпросникът има два варианта: **(а) личностен контекст:** *ти самият*, т. е. какво е *личното мнение на респондента*. По този начин се изчислява отношението на млади българи към бежанците и **(б) общностен контекст:** какво *според респондента* е мнението на *българското общество* за бежанците.

Изследваните лица попълват само един от двата варианта на въпросника.

1. Взаимодействие с бежанци

Измерване. Скалата за измерване на взаимодействие [1] се състои от четири въпроса: „Като цяло присъствието на **бежанците** в нашите села и градове има следните последствия”. Изброени са 4 твърдения: 1) *Увеличава се безработицата*, 2) *Причина е за намаляване на заплатите*, 3) *Увеличава се престъпността* и 4) *Затруднява обичайния ритъм на децата в училище*. Респондентите отговарят на четирите въпроса чрез 6-степенна скала във формат на Ликерт от „1 – не съм съгласен” до „6 – напълно съм

съгласен” без неутрално мнение. Методологията е апробирана и успешно прилагана за България [39].

Изчисляване. Скалата за взаимодействие се изчислява като нормирана средноаритметична стойност на четирите въпроса и приема стойности от -1.00 (максимално негативно взаимодействие) до $+1.00$ (максимално позитивно взаимодействие) със средна точка 0.00 (неутрално взаимодействие).

Надеждност и валидност. За проверка и анализ на надеждността на скалата, която съдържа четирите въпроса за изследваната извадка е използван коефициентът алфа α на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha), който е равен на $\alpha=0.86$. В предишно изследване за България [39] надеждността на скалата за взаимодействие е в диапазона от $\alpha=0.62$ до $\alpha=0.93$.

За проверка на конструктивната валидност на скалата за взаимодействие на българи с бежанци за извадката е проведен потвърждаващ факторен анализ [40] на четирите въпроса, които я изграждат. Данните са анализирани по метода на главните компоненти с ротация по метода Вари-макс (Varimax) с нормализация на Кайзер (Kaiser). За четирите скали получените резултати показват, че тестът на Бартлет за сферичност [41] е статистически значим ($p<0.001$), а мярката за адекватност (*The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy*) е: 0.79 . Резултатите показват, че има само един фактор, който включва разглежданите 4 въпроса. Общата обяснена дисперсия след ротацията е съответно: 70.8% , а собственото значение е 2.83 .

Получените резултати показват, че приложената методология за измерване на взаимодействието [1] е задоволително надеждна и конструктивно валидна за дадената извадка. Това позволява да се проведе по-нататъшен статистически анализ.

2. Етническа идентичност

Измерване. Тъй като в изследването се анализира мнението само на българи, които са основен етнос за България, при тях националната идентичност съвпада с етническата им идентичност. Ето защо единият от начините за изчисляване на националната идентичност е чрез въпросник за измерване на етническа идентичност, разработен и апробиран от Дж. Фини от САЩ [42]. Той е успешно прилаган за България [43, 44] и включва 6 въпроса, които формират една скала, която се състои от две подскали.

Изчисляване. Стойността на цялата скала заедно с нейните две подскали – *желание за изследване на собствената етническа група* и *степен на обвързаност с етническата идентичност* се изчислява като средни стойности от всички въпроси, които са включени в тях.

Надеждност и валидност. За проверка на надеждността на скалата за изследваната извадка е използван коефициентът алфа α на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) чрез анализ на шестте въпроса. Надеждността на скалата за цялата извадка $N=212$ е $\alpha=0.81$. Тя може да се смята за надеждна за дадената извадка. В предишни изследвания за България надеждността на скалата е $\alpha=0.85$ [43] и $\alpha=0.68$ [44].

За проверка на конструктивната валидност на скалата за извадката е проведен потвърждаващ факторен анализ [4] на 6-те въпроса. Зададени са два фактора според броя на подскалите в методологията. Данните са анализирани по метода на главните компоненти с ротация по метода Варимакс (Varimax) с нормализация на Кайзер (Kaiser). Получените резултати показват, че тестът на Бартлет за сферичност [41] е статистически значим ($p<0.001$), а мярката за адекватност (*The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy*) е 0.74. Общата обяснена дисперсия след ротацията е 68.45%. Към фактор 1, който обяснява 42.63% от общата дисперсия, се отнасят три въпроса с факторно тегло между 0.70 и 0.92 и се асоциира с подскалата за измерване на *степен на обвързаност с етническата идентичност*. Към фактор 2, който обяснява 25.82% от общата дисперсия, се отнасят също три въпроса с факторно тегло между 0.52 и 0.86 и се асоциира с подскала за измерване на *желание за изследване на собствената етническа група*. Стойностите на собственото значение за двата фактора са съответно 2.78 и 1.44 и са по-големи от 1.00, което е общоприет критерий, че факторът има смисъл.

Получените резултати от коефициента алфа α на Кронбах и от потвърждаващия факторен анализ показват, че приложената методология за измерване на *националната идентичност* чрез въпросника за етническа идентичност на Дж. Фини [42] е задоволително надеждна и конструктивно валидна за дадената извадка. Това позволява да се проведе по-нататъшен статистически анализ.

3. Национална идентичност

Измерване. Другият начин за измерване на **националната идентичност**, който е приложен в изследването, е чрез въпросника, разработен и апробиран от М. Барет [45] от Великобритания. Той включва следните четири въпроса, които формират една скала без подскали: „В каква степен се чувствате гражданин на България?“, „В каква степен е важно за Вас, че сте гражданин на България?“, „Когато чуете, че чужденец критикува българския народ в каква степен се чувствате лично засегнат?“ и „В каква степен се чувствате силно свързан с българския народ?“ Изследваните лица отговарят чрез 7-степенна скала във формат на

Ликерт от 1 – „никак“, 3 – „средно“ до 7 – „силно“. Въпросникът е апробиран и успешно прилаган за България [46].

Изчисляване. Резултатът от скалата за *национална идентичност* представлява средноаритметична стойност от всички дадени отговори. Той варира между 1 (минимум) и 7 (максимум). По-ниските стойности са индикатор за ниска национална идентичност, а по-високите стойности показват по-висока национална идентичност.

Надеждност и валидност. За проверка на надеждността на скалата за изследваната извадка е използван коефициентът алфа α на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) чрез анализ на четирите въпроса. Надеждността на скалата е $\alpha=0.81$. В предишни изследвания за България надеждността на скалата е $\alpha=0.77$ [46].

За проверка на конструктивната валидност на скалата за извадката е проведен потвърждаващ факторен анализ [40] на четирите въпроса. Данните са анализирани по метода на главните компоненти с ротация по метода Варимакс (Varimax) с нормализация на Кайзер (Kaiser). Получените резултати показват, че тестът на Бартлет за сферичност [41] е статистически значим ($p<0.001$), а мярката за адекватност (*The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy*) е 0.70. Резултатите показват, че има само един фактор, който включва всички 4 въпроса. Общата обяснена дисперсия след ротацията е 66.92%, а собственото значение е 2.63.

Получените резултати показват, че приложената методология за *национална идентичност* [45] е задоволително надеждна и конструктивно валидна за дадената извадка. Това позволява да се проведе по-нататъшен статистически анализ.

4. Религиозна идентичност

Измерване. Скалата за *религиозна идентичност* е разработена и апробирана от М. Барет (Martyn Barrett) от Великобритания [45]. Тя включва следните четири въпроса: „В каква степен се чувствате член на Вашата религиозна група?“, „В каква степен това, че сте член на Вашата религиозна група, е важно за Вас?“, „Когато чуете, че чужденец критикува Вашата религиозна група, в каква степен се чувствате лично засегнат?“ и „В каква степен се чувствате силно свързан с хората от Вашата религиозна група?“

Изчисляване. Резултатът от скалата за *религиозна идентичност* представлява средноаритметична стойност от всички дадени отговори. Той варира между 1 (минимум) и 7 (максимум). По-ниските стойности са индикатор за ниска религиозна идентичност, а по-високите стойности показват по-висока религиозна идентичност.

Надеждност. За проверка на надеждността на скалата за изследваната извадка е използван коефициентът алфа α на Кронбах (Cronbach's coefficient alpha) чрез анализ на четирите въпроса. Надеждността на скалата за цялата извадка е $\alpha=0.85$. В предишни изследвания за България надеждността на скалата е $\alpha=0.88$ [46].

За проверка на конструктивната валидност на скалата за извадката е проведен потвърждаващ факторен анализ [40] на четирите въпроса. Данните са анализирани по метода на главните компоненти с ротация по метода Варимакс (Varimax) с нормализация на Кайзер (Kaiser). Получените резултати показват, че тестът на Бартлет за сферичност [41] е статистически значим ($p<0.001$), а мярката за адекватност (*The Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy*) е 0.81. Резултатите показват, че има само един фактор, който включва всички 4 въпроса. Общата обяснена дисперсия след ротацията е 80.3%, а собственото значение е 3.22.

Получените резултати показват, че приложената методология за измерване на *религиозната идентичност* [45] е задоволително надеждна и конструктивно валидна за дадената извадка. Това позволява да се проведе по-нататъшен статистически анализ.

Допълнително на изследваните лица са зададени: (1) въпроси дали познават представители на изследваните малцинствени групи: турци, роми и евреи. Възможните отговори са четири: (а) не, не познавам нито един; (б) мисля, че не познавам; (в) мисля, че познавам и (г) да, познавам. (2) Въпрос за политическата им ориентация: “*Що се отнася до Вашите политически убеждения къде бихте се разположили в следната скала?*” Изследваните лица отговарят чрез 10-степенна интервална скала от 1 – “крайно ляво” до 10 – “крайно дясно”. Освен това респондентите посочват и демографски данни като възраст и пол.

Статистически анализ

В изследването чрез статистическия пакет IBM SPSS Statistics версия 21 е направен статистически анализ на четирите интервални зависими променливи: (1) *взаимодействие* на българи с бежанци, (2) *етническа идентичност* на българи, (3) *национална идентичност* на българи и (4) *религиозна идентичност* на българи и пет независими променливи: (1) *контекст* на заместване (номинална, дихотомна променлива), която приема две стойности: Аз (личен контекст) и Общество (мнение на българите за обществото); (2) *пол* (номинална дихотомна променлива): приема следните две групи: мъже и жени; (3) *възрастова група* (ординална променлива): приема две стойности: (а) до 22 години и (б) повече от 22 години; (4) *политическа ориентация* на българи, която се

изчислява чрез самоопределението на респондентите и отговорите им на въпроса: “Що се отнася до Вашите политически убеждения къде бихте се разположили в следната скала?” Изследваните лица отговарят чрез 10-степенна интервална скала от 1 – “крайно ляво” до 10 – “крайно дясно”. Променливата е ординална. Изчислена е допълнителна независима променлива – (5) *политическа група*, която включва три групи: *лява* (отговори 1, 2, 3 и 4), *център* (отговор 5 и 6) и *дясна* (отговори 7, 8, 9 и 10). Променливата е ординална.

Статистическият анализ започва с изчисляване на дескриптивната статистика и корелацията между взаимодействието на българи с бежанци и следните променливи: пол, възраст, контекст на заместване, политическа ориентация и степен на познанство.

За целта е приложен линейния корелационен коефициент на Пирсън (Pearson) и точковата бисериална корелация (point-biserial), когато променливите са дихотомни.

Абсолютната стойност на корелационния коефициент на Пирсън r е интерпретирана като: много голяма (висока) корелация за $0.70 < r \leq 1.00$; голяма (висока) корелация за $0.50 < r \leq 0.70$; средна корелация за $0.30 < r \leq 0.50$ и слаба (ниска) корелация за $0.10 < r \leq 0.30$ съгласно Коен [47].

След това за проверка на научните хипотези за асоциация на взаимодействие на българите с етническата, националната и религиозната идентичност на българите е направен корелационен анализ. Тъй като всички променливи са интервални е използван само линейният корелационен коефициент на Пирсън (Pearson).

За проверка на научните хипотези за различие между групите за взаимодействие на българи с бежанци е направен дисперсионен анализ (ANOVA). Когато всички предпоставки са изпълнени и F -тестът е статистически значим при $p < 0.05$ за намиране на разликите между три и повече групи се използва постхок тестът на Туки (Tukey's HSD post hoc tests). Големината на ефекта се анализира с коефициента $eta(\eta)$.

Големината на ефекта за корелационния коефициент на Пирсън r е интерпретирана при стойности: 0.00–0.09 като нищожна (Н), 0.10–0.29 като малка (М), при 0.30–0.49 като средна (С), при 0.50–0.69 като голяма (Г) и при 0.70–1.00 като повече от голяма (>Г).

Големината на ефекта за коефициента $eta(\eta)$ на Коен е интерпретирана при стойности: ≥ 0.45 като много по-голяма от типичната (>Г); 0.37–0.44 като голяма или по-голяма от типичната (Г); 0.24–0.36 като средна или типична (С); 0.10–0.23 като малка или по-малка от типичната (М) и при стойности 0.00–0.09 като нищожна (Н), съгласно Коен [47].

За статистическите тестове коефициентът алфа α е зададен $p < 0.05$ за наличие на статистическа значимост. Когато стойността на големината на ефекта е нищожна (Н) резултатите от статистическия тест се интерпретират като липса на практическа значимост.

III. Резултати

Дескриптивна статистика и корелационен анализ

Диапазона на измерване за скалата за взаимодействие е между -1.00 и +1.00 като положителните стойности показват положително взаимодействие на българите с бежанците, а отрицателните – негативни.

Средната стойност за скалата за взаимодействие е $M=-0.12$, което показва, че взаимодействието на българите с бежанците е негативно. Стандартното отклонение SD (корен квадратен от дисперсията) за скалата е $SD=0.65$, което показва относително разнородно мнение на респондентите. Наблюдаваният диапазон е между [-1.00; +1.00]. Той съвпада с максималния диапазон, което е добър индикатор, че в изследването ($N=212$) са включени респонденти с различно мнение, т. е. извадката е добре конструирана.

Корелацията между скалата и: (а) пола е: $r=-0.03$, (б) възрастта: $r=0.07$, (в) контекста на заместване (аз/общество): $r=0.04$, (г) политическата ориентация на респондентите: $r=-0.05$ и (д) степента на познаване на бежанци: $r=-0.12$ е много слаба (ниска) [47] като в повечето случаи може да се смята, че тя липсва.

Асоциационна връзка между взаимодействието и етническата, националната и религиозната идентичност

За да се проверят научните хипотези за връзка (асоциация) между взаимодействието на българите с бежанците и тяхната: етническа, национална и религиозна идентичност е проведен корелационен анализ.

Резултатите от него са съответно: $r=-0.38$, $r=-0.29$ и $r=-0.31$ със средна големина на ефекта [47]. Те показват, че при взаимодействие на българи с бежанци се наблюдава средна корелация, т. е. колкото е по-голяма националната, етническата и/или религиозната идентичност на българите, толкова те по-слабо биха желаят да взаимодействат с бежанци.

Основни резултати: анализ на средните стойности за взаимодействие

Резултатите от научните хипотези за различие във взаимодействието на българи с бежанци са представени в Таблица 1. Средната стойност на взаимодействие на българи с бежанци е $M=-0.12$, което показва слабо негативно взаимодействие. Мнението на респондентите е напълно хомогенно – не се наблюдават статистически различия по: пол, възраст, политически убеждения, степен на познанство с бежанци и по контекст на заместване.

Получените резултати допълват резултати от предишно изследване на стереотипите, предразсъдъците и модерния расизъм на млади българи към бежанците [48].

Таблица 1. Средни стойности на скалата за взаимодействие на млади българи с бежанци

дименсия		взаимодействие
средно		-0.12
контекст	личностен	-0.15
	обществен	-0.10
	<i>p</i> <i>eta(η)</i>	<i>0.60</i> <i>0.04, H</i>
пол	мъже	-0.10
	жени	-0.14
	<i>p</i> <i>eta(η)</i>	<i>0.67</i> <i>0.03, H</i>
възраст	≤21	-0.11
	>22	-0.13
	<i>p</i> <i>eta(η)</i>	<i>0.77</i> <i>0.02, H</i>
политическа ориентация	лява	-0.10
	център	-0.05
	дясна	-0.23
<i>p</i> <i>eta(η)</i>		<i>0.34</i> <i>0.08, H</i>
степен на познанство	не, не познавам бежанци	-0.10
	не мисля, че познавам бежанци	-0.09
	смятам, че познавам бежанци	-0.37
	да, познавам бежанци	-0.11
<i>p</i> <i>eta(η)</i>		<i>0.55</i> <i>0.09, H</i>

Основни резултати: сравнителен анализ между взаимодействието с бежанци и основни етноси в България

Направен е сравнителен анализ между взаимодействието на млади българи с основните етноси в България и с бежанци (Таблица 2).

Таблица 2. Средни стойности на скалата за взаимодействие на българи към бежанци, българи, турци, роми и евреи

дименсия	българи	турци	роми	евреи	бежанци	статистика	
						<i>p</i>	<i>eta(η)</i>
взаимодействие с	0.55 ^c	0.20 ^c	-0.26 ^a	0.44 ^d	-0.12 ^b	<0.001	0.59,>Г

Взаимодействието формира пет кластера, като кластерът за бежанците е по-позитивен от този за ромите, но по-негативен от този за турците и българите. Това показва, че отношението на българите към бежанците е по-позитивно от това към ромите, но по-негативно от това към турците, евреите и самите българи.

IV. Дискусия

Съвременната психологическа наука приема, че личността е изградена както от генетични фактори, така и от фактори на средата, сред които един от най-значимите е влиянието на културата. *Културата* представлява система от споделени значения, които осигуряват стандартите за убеждения, вярвания, оценки, общуване и поведение сред хора, които споделят общ език, историческо минало, архитектурно наследство и географска територия [49]. По-късно е предложена друга дефиниция за понятието и то се разглежда като *мрежа от знания*, която е създадена, разпространена и репродуцирана сред групи от взаимно свързани хора. Културата се предава чрез езика, медиите, обичаите и традициите, институциите и чрез модели на поведение. Основна тема в изследванията на ранната психология на личността са културните влияния върху нея [50, 51, 52], по-късно те са пренебрегнати до възобновения интерес към тях в началото на 90-те години на XX век. Съвременните изследвания безспорно доказват, че културата е ключов детерминант от структурата на човешката личност [53, 54]. Освен това се установява, че човешката личност е изградена от афективни, мотивационни и когнитивни диспозиции, които влияят върху оценките ѝ и реакциите към средата. При анализа им те не могат да се разделят от широкия социален и културен контекст, в който личността се развива и изразява. Според културно-психологическата гледна точка „не съществува личност без култура. Ако личността е лишена от култура тя представлява само биологична единица” [55, с. 67].

След анализ на различни регионални доклади, изготвени от ЮНЕСКО се достига до списък с необходими умения и компетентности [56], които се смятат за минимални изисквания за развитие на успешна интеркултурна комуникация между представители на различни групи. Според авторката той включва качества като уважение към „различния”, осъзнаване както на собствената културна идентичност, така и възприемане на света през „културните очила” на другия, установяване на приликите

и различията между няколко културни перспективи, умения за изслушване и включване в автентичен интеркултурен диалог, адаптация или способността личността успешно да се „впише“ за определено време в различната култура, установяване на дългосрочни междуличностни взаимоотношения между представители на различни култури, проява на качества като „културна скромност“ или осъзнаване на относителността на собствената културна гледна точка и др. Според авторката образователната система на всяка страна е отговорна за развитие на интеркултурна чувствителност на индивидуално ниво, а правната система – на социално и организационно равнище. В идеалния случай според нея в решаването на тази задача участват всички социални институции като медии, културни и политически институции. По правило усвояването на интеркултурна компетентност включва натрупания жизнен опит от личността, знанията ѝ за представителите на различни култури и дори процеса на самонаблюдение и собствените ѝ реакции в „различна“ социална среда. Представените резултати от проведеното изследване, липсата на статистически значимо различие по контекст, пол, възраст, политическа ориентация и степен на познанство на изследваните лица с бежанци и отхвърлянето на издигнатите научни хипотези показват, че бежанците в България не са сред основните проблеми, пред които са изправени младите българи. Необходимостта от развитие на качества като толерантност, културно разбиране и приемане на „различния“ както в училище, така и във висшите учебни заведения като част от социалните умения на личността е очевидна. Необходимостта от движение от етноцентризъм към етнорелативизъм в съвременното българско общество, което ще става все по-разнообразно по своя културен състав – също.

Въпреки различните видове предизвикателства, които е необходимо да се преодолеят от изследователя при провеждане на *сравнителен анализ* на изследвани лица от различни култури, той предоставя вълнуващи и интересни възможности за достигане до изводи, които не са достъпни при традиционния дизайн на изследване [57]. Чрез изследвания на представители на различни култури се анализира как фактори от макроконтекста влияят и променят жизнените цели и постигнатите резултати от личността [58, 59], как помагат да се развенчават културни стереотипи [60, 61, 62, 63, 64, 65, 66] и проверяват общовалидността на теориите и приложението им в различни култури.

В заключение смятам, че бъдещето на кроскултурната психология зависи от способността ѝ да отговори на теоретичните и методологични предизвикателства, предявени от засилващото се явление „мултикултурализъм“. Често психолози и педагози приемат културата за стабилно и оказващо едностранчиво влияние понятие и че цели нации и отделни личности са културно хомогенни. Бързата глобализация, непрекъснатите масови миграции и произтичащите от тях демографски промени, се отразя-

ват на социални пространства като училища, домакинства, работни места, които са културно различни. Безспорен факт е, че се увеличава броят на хора, които се идентифицират и живеят с други, които принадлежат на повече от една култура [67]. Настоящи и бъдещи културни изследвания е необходимо да разработят теоретични модели и методологии, които са чувствителни към множествеността и податливостта на културните значения както между хората от различни култури, така и между членовете на една и съща култура, анализирани като личности.

ЛИТЕРАТУРА

1. Valencia, J., L. Gil de Montes, & F. Elejabarrieta. Creencias y actitudes hacia la inmigración: Estereotipos, prejuicio y regulaciones normativas. *Revista de Psicología Social*, 2004, 19(3), 299–318, doi:[10.1174/0213474041960469](https://doi.org/10.1174/0213474041960469)
2. Arnett, J. Emerging adulthood: A theory of development from the late teens through the twenties. *American Psychologist*, 2000, 55, 469-480.
3. Phinney, J. S. Multigroup ethnic identity measure: A new scale for use with diverse groups. *Journal of Adolescent Research*, 1992, 7, 156-176.
4. Rosenthal, D. A., & S. S. Feldman. The relationship between parenting behavior and ethnic identity in Chinese-American and Chinese-Australian adolescents. *International Journal of Psychology*, 1992, 27, 19-31.
5. Mackie, D., & E. Smith. Intergroup relations: Insights from a theoretically integrative approach. *Psychological Review*, 1998, 105, 499-529.
6. Aboud, F. *Children and prejudice*. Oxford: Blackwell, 1988.
7. Fincham, F., T. Kashdan & P. Rose. Curiosity and exploration: Facilitating positive subjective experiences and personal growth opportunities. *Journal of Personality Assessment*, 2004, 82, 31–34.
8. Johnston, M. Influences of adult attachment on exploration. *Psychological Reports*, 1999, 84, 31-34.
9. Tajfel, H., & J. C. Turner. The social identity theory of intergroup behavior. In S. Worchel & W. Austin (Eds.), *Psychology of intergroup relations* (pp. 7-24). Chicago: Nelson-Hall, 1986.
10. Yee, M., & R. Brown. Self-evaluation and intergroup attitudes in children aged three to nine. *Child Development*, 1992, 63, 619-629.
11. Tarrant, M. Adolescent peer groups and social identity. *Social Development*, 2002, 11, 110-123.
12. Brown, R. Social identity theory: Past achievements, current problems and future challenges. *European Journal of Social Psychology*, 2000, 30, 745-778.
13. Brewer, M. In-group bias in the minimal intergroup situation: A cognitive-motivational analysis. *Psychological Bulletin*, 1979, 86, 307-324.
14. Ruble, D., Alvarez, J., Bachman, M., Cameron, J., Fuligni, A., & Garcia Coll, C. The development of a sense of “we”: The emergence and implications of children’s collective identity. In M. Bennett & F. Sani (Eds.), *The development of the social self* (pp. 29-76). New York: Psychology Press, 2004.
15. Newman, D. Ego development and ethnic identity formation in rural American Indian adolescents. *Child Development*, 2005, 76, 734-746.
16. Phinney, J., D. Ferguson & J. Tate. Intergroup attitudes among ethnic minority adolescents: A causal model. *Child Development*, 1997, 68, 955-969.

17. Tajfel, H., & Turner, J. An integrative theory of intergroup conflict. In W. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Monterey, CA: Brooks/Cole, 1979.
18. Rosenthal, D., & C. Hrynevich. Ethnicity and ethnic identity: A comparative study of Greek-, Italian-, and Anglo-Australian adolescents. *International Journal of Psychology*, 1985, 20, 723-742.
19. Verkuyten, M. Self-esteem, self-concept stability, and aspects of ethnic identity among minority and majority youth in the Netherlands. *Journal of Youth and Adolescence*, 1995, 24, 155-175.
20. Phinney, J. S. Ethnic identity in adolescents and adults: Review of research. *Psychological Bulletin*, 1990, 108, 499-514.
21. Ullah, P. Second generation Irish youth: Identity and ethnicity. *New Community*, 1985, 12, 310-320.
22. Lax, R. & A. Richards. Observations on the formation on Jewish identity in adolescents: Research report. *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences*, 1981, 18, 299-310
23. Worchel, S., D. Axson, S. Ferris, C. Samaha & K. Schweitzer. Determinants of the effect of intergroup co-operation on intergroup attraction. *Journal of Conflict Resolution*, 1978, 22, 429-439.
24. Tzeng, O. C. S., & J. W. Jackson. Effects of contact, conflict, and social identity on interethnic group hostilities. *International Journal of Intercultural Relations*, 1994, 18, 259-276.
25. Verkuyten, M., & Masson, K. "New racism," self-esteem, and ethnic relations among minority and majority youth in the Netherlands. *Social Behavior and Personality*, 1995, 23, 137-154.
26. Berry, J. W. Psychology of acculturation. In R. W. Brislin (Ed.), *Applied cross-cultural psychology* (pp. 232-253). Newbury Park, CA: Sage, 1990.
27. Beiser, M. The mental health of refugees in resettlement countries. In H. Adelman (Ed.), *Refugee policy* (pp. 427-442). Toronto, Canada: York Lanes Press, 1991.
28. Liebkind, K. Ethnic identity: Challenging the boundaries of social psychology. In G. Breakwell (Ed.), *Social psychology of identity and the self-concept* (pp. 147-185). Surrey University Press, New York, 1992.
29. Rumbaut, R. The crucible within: Ethnic identity, self-esteem and segmented assimilation among children of immigrants, *International Migration Review*, 1994, 28, 795-820.
30. Dion, K. L., & B. M. Earn. The phenomenology of being a target of prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1975, 32, 944-950.
31. Koomen, W., & E. G. Fränkel. Effects of experienced discrimination and different forms of relative deprivation among Surinamese, a Dutch ethnic minority group. *Journal of Community & Applied Social Psychology*, 1992, 2(1), 63-71.
32. Crocker, J., & B. Major. Social stigma and self-esteem: The self-protective properties of stigma. *Psychological Review*, 1989, 96, 608-630.
33. Crocker, J., K. Voelkl, M. Testa & B. Major. Social stigma: The affective consequences of attributional ambiguity. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1991, 60, 218-228.
34. Dion, K. Responses to perceived discrimination and relative deprivation. In J. M. Olson, C. P. Herman & M. P. Zanna (Eds.), *Relative Deprivation and Social Comparison: The Ontario Symposium*, vol. 4 (pp. 159-179). Erlbaum, Hillsdale, NJ, 1986.
35. Vega, W., & R. Rumbaut. Ethnic minorities and mental health. *Annual Review of Sociology*, 1991, 17, 351-383.
36. Watson, J. *Between Two Cultures: Migrants and Minorities in Britain*. Oxford: Blackwell, 1997.

37. Kim, U., & J. Berry. Predictors of acculturative stress: Korean immigrants in Toronto, Canada. In L. Ekstrand (Ed.), *Ethnic Minorities and Immigrants in a Cross-Cultural Perspective* (pp. 159-170). Lisse: Swets and Zeitlinger, 1986.
38. LaFramboise, T., H. Coleman, J. Gerton. Psychological impact of biculturalism: Evidence and theory. *Psychological Bulletin*, 1993, 114, 395-412.
39. Ганева, З. Изследване на етническата дискриминация според младите българи, *Сборник научни трудове от юбилейната научна конференция по повод 10 години от създаването на НВУ „Васил Левски“*, Том 6, 14-15 юни, Велико Търново, 2012, 134-147.
40. McIntire, S. & L. Miller. *Foundations of psychological testing*. Boston, MA: McGraw-Hill, 2000.
41. Bartlett, M. S. A note on the multiplying factors for various chi square approximations. *Journal of the Royal Statistics society*, 1954, 16 (Series B), 296-298.
42. Phinney, J. & A. Ong. Conceptualization and Measurement of Ethnic Identity: Current Status and Future Directions. *Journal of Counseling Psychology*, 2007, 54(3), 271-281.
43. Phinney, J., & Z. Ganeva. The structure of ethnic identity of young adolescents of Bulgarian and Romany origin. *Bulgarian Journal of Psychology*, 2010, Issue 1-4, part 2, 65-79.
44. Ganeva, Z., & J. Phinney. Ethnic identity among adolescents of Turkish, Romany and Bulgarian origin, *Psychological Investigations*, 2009, 1, 73-83.
45. Barrett, M. *Children's knowledge, beliefs and feelings about nations and national groups*. Hove: Psychology Press, 2007.
46. Ганева, З. *Социални идентичности и психично благополучие*. София: Издателство „Валдекс“, – 266 с., с табл., диагр.; Библиогр.: с. 229-253. – Въведение на английски от акад. М. Барет, Великобритания, 2010.
47. Cohen, J. *Statistical power analysis for the behavioral sciences*. Lawrence Erlbaum Associates, 1988.
48. Ганева, З. Изследване на стереотипите, предразсъдъците и модерния расизъм на млади българи към бежанците. *Списание на Софийския университет за образователни изследвания*, 2014, 1, 3-23.
49. Triandis, H. The psychological measurement of cultural syndromes. *American Psychologist*, 1996, 51, 407-415.
50. Allport, G. *The nature of prejudice*. Cambridge, 1954, MA: Addison-Wesley
51. Kluckhohn, C., & H. E. Murray. *Personality in nature, society, and culture*. New York: Knopf, 1948.
52. McClelland, D. *The achieving society*. Princeton: Van Nostrand, 1961.
53. Diener, E., S. Oishi & R. Lucas. Personality, culture, and subjective well-being: Emotional and cognitive evaluations of life. *Annual Review of Psychology*, 2003, 54, 403-425.
54. Triandis, H., & E. Suh. Cultural influences on personality. *Annual Review of Psychology*, 2002, 53, 133-160.
55. Markus, H. R., & S. Kitayama. The cultural psychology of personality. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1998, 29, 63-87.
56. Deardorff, D. *Promoting understanding and development of intercultural dialogue and peace: A comparative analysis and global perspective of regional studies on intercultural competence*. Report of the State of the Arts and Perspectives on Intercultural Competences and Skills, UNESCO, 2011.
57. Matsumoto, D. R. *Culture and psychology: People around the world*. Delmar, CA: Wadsworth Thomson Learning, 2000.

58. McCrae, R. R. Trait psychology and culture: Exploring intercultural comparisons. *Journal of Personality*, 2001, 69, 819-846.
59. Schimmack, U., P. Radhakrishnan, S. Oishi, V. Dzokoto & S. Ahadi. Culture, personality, and subjective well-being: Integrating process models of life satisfaction. *Journal of Personality and Social Psychology*, 2002, 82, 582-593.
60. Terracciano, A., Abdel-Khalek, A., Adám, N., Adamovová, L., Ahn, C., Ahn, H., Alansari, B., Alcalay, L., Allik, J., Angleitner, A., Avia, M., Ayeart, L., Barbaranelli, C., Beer, A., Borg-Cunen, M., Bratko, D., Brunner-Sciara, M., Budzinski, L., Camart, N., Dahourou, D., De Fruyt, F., de Lima, M., del Pilar, G., Diener, E., Falzon, R., Fernando, K., Ficková, E., Fischer, R., Flores-Mendoza, C., Ghayur, M., Gülgöz, S., Hagberg, B., Halberstadt, J., Halim, M., Hrebícková, M., Humrichouse, J., Jensen, H., Jovic, D., Jónsson, F., Khoury, B., Klinkosz, W., Knezević, G., Lauri, M., Leibovich, N., Martin, T., Marusić, I., Mastor, K., Matsumoto, D., McRorie, M., Meshcheriakov, B., Mortensen, E., Munyae, M., Nagy, J., Nakazato, K., Nansubuga, F., Oishi, S., Ojedokun, A., Ostendorf, F., Paulhus, D., Pelevin, S., Petot, J., Podobnik, N., Porrata, J., Pramila, V., Prentice, G., Realo, A., Reátegui, N., Rolland, J., Rossier, J., Ruch, W., Rus, V., Sánchez-Bernardos, M., Schmidt, V., Sciculna-Calleja, S., Sekowski, A., Shakespeare-Finch, J., Shimonaka, Y., Simonetti, F., Sineshaw, T., Siuta, J., Smith, P., Trapnell, P., Trobst, K., Wang, L., Yik, M., Zupancic, A., McCrae, R. National character does not reflect mean personality trait levels in 49 cultures. *Science*, 2005, 310, 96-100.
61. Петкова, Д. *Културни идентичности в интеркултурен диалог*, София: Фабер, 2013.
62. Zografova, Y. Social Psychological Dimensions of Otherness. Challenges before social psychological knowledge. *Bulgarian Journal of Psychology*, 2010, 1-4, 263-273.
63. Zografova, Y. Is there a common European identity? In G. Gercheva (Ed.). *Applied psychology and social practice* (pp. 243–251), Practice. Varna: University Press, 2011.
64. Андреева, Л., Карабельова, С. *Стереотипи и сексуален тормоз*, Издателство на СУ „Св. Кл. Охридски”, 2009.
65. Петрова, М. *Етничност и етническа идентичност*. ВСУ „Черноризец Храбър”, Варна, 2012.
66. Проданов, М. Етническа идентичност и ориентация към социално превъзходство. *Приложна психология и социална практика*. XI международна научна конференция. Варненски свободен университет “Черноризец Храбър”, Университетско издателство, 2012, 60-73.
67. Hong, Y., M. Morris, C. Chiu & V. Benet-Martinez. Multicultural minds: A dynamic constructivist approach to culture and cognition. *American Psychologist*, 2000, 55, 709-720.

гл. ас. д-р Зорница Ганева
СУ „Св. Климент Охридски”